

УДК 342.36:342.156:342.24:342.22
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v4.2023.2>

В. М. Мельник
orcid.org/0000-0001-5640-0351
кандидат політичних наук, юрист, лауреат премії імені Миколи Лукаша
за переклади з латини, член Американського товариства юридичної історії
головний редактор
журналу «Аннали юридичної історії»,
асистент кафедри політології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

«ВЕЛИКОВІРМЕНСЬКА БАЗИЛЕЯ»: КЛІЄНТСЬКА ПОЛІТІЯ РИМСЬКОГО ЗАКАВКАЗЗЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ ЇЇ ПРАВОВОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ ЗА РЕЖИМУ ДОМІНАТУ (298-330 РР.)

Після римської перемоги 298-го року над Іраном, Тиридат III Аршакід (роки правління: 287-330), перебуваючи під протекцією Діоклетіана та Галерія, «відновився» на престолі «Великої Вірменії» (перед тим його «прогнали» перські Сасаніди, а сам Тиридат переховувався в римській юрисдикції) [1, Eutropius, Breviarium. IX. 22]. Ще 287 р., уперше зійшовши на престол, Тиридат III Аршакід отримав *lex foedus* на «вічне володіння Вірменією» від імператора Діоклетіана (роки правління: 284-305), а сама «Велика Вірменія» (так формально називалася країна), з огляду на римсько-перське тимчасове перемир'я 286 р., вкотре проголошувалася «клієнтом Римського Народу» [2]¹.

Хоча джерела часто говорять про «патронат Римського Народу», «патронат римських імператорів» або «патронат Римської Республіки», але, у будь-якому разі, *формула патронату була завжди однаковою і передбачала підпорядкування «клієнтської держави» як Сенату, так і персонально імператору*. Такий тип відносин (патронатно-клієнтський) був встановлений для Великої Вірменії полководцем Гнеєм Помпеем у 66 р. до н. е. [3]. Пізніше він знайшов підтвердження спеціальним актом імператора-принцепса Нерона (55 р. н. е.). Втім, найтісніші зв'язки вірменських володарів («базилевсів») із бюрократичним апаратом римського імператора конститувалися тільки на початку публічно-правового режиму «домінату», оскільки август Діоклетіан вважав за краще утримувати свою військово-політичну штаб-квартиру в межах східних провінцій Імперії².

Адміністративна реформа зробила діоцезію «Схід» («Oriens») ³ справді *особливою сукупні-*

стю провінцій, серед яких «Вірменія Перша» та «Вірменія Друга» набули стратегічно важливого прикордонного («лімесного») становища. Тиридат III, відповідно, взяв корону вірменського базилевса з рук августа Діоклетіана. При цьому, його «Вірменське царство» від самого початку перебувало в безпосередній юрисдикції римських провінцій. Саме цей адміністративний «компроміс»⁴ викликав війну з Іраном, що тріла після 293 р. і закономірно розрослася в повномасштабний конфлікт 296-298 років [4].

Правляча перська династія Сасанідів виголюшувала вірменам дві найважливіші претензії. Перша – *історичне право Ірану (Ераншахру) на володіння вірменським нагір'ям* (як, втім, і цілими Сирією, Месопотамією, Єгиптом, Малою Азією), *базоване на досягненнях територіальної експансії давньої Династії Ахеменідів* [5]. Порівняймо: Династія Сасанідів правила Іраном у 224-651 рр. н. е., тоді як Династія Ахеменідів здійснювала аналогічні функції упродовж 559-330 рр. до н. е. [6]! *У використанні Сасанідами ідейно-політичної спадщини та політико-географічних марень часів Ахеменідів вбачаю класичний приклад категоризації історичного права держави на територію*.

Друга претензія потребує деталізації. Так, зусиллями ряду римських імператорів, у «Великій Вірменії» встановилася спадкова династична влада молодшої гілки *парфянської правлячої династії – Ааршакідів*. У 224-226 рр. Сасаніди перемогли Аршакідів на іранських землях, перетворивши Парфянський Іран (бл. 250 р. до н. е. – 227 р. н. е.) на Сасанідський Ераншахр (224-651 рр.). Отже, Сасаніди вважали своїм історичним обов'язком не тільки військово-політичне повалення, але й фізичну ліквідацію *молодшої гілки Аршакідів – родичів колишніх верховних правителів Ірану, що осіли в межах Великої Вірменії*. З утилітарної точки зору, Династія Сасанідів воліла знищити Вірменію

¹ Мається на увазі «клієнтська базилея Імператорського Риму». В ті часи поняття «царство» ще не існувало, тож парамонархічні утворення елліністичного характеру титулувалися «базилеями» (буквальний переклад: «премудростями»).

² Звісно, діоклетіанова Нікомедія була набагато ближчою до етнічно вірменських земель, аніж італійський Рим.

³ Політико-географічний кістяк майбутньої так званої «Східної Римської імперії» (Візантії).

⁴ Функціонування умовної Вірменської базилеї у межах провінційного устрою Імператорського Риму.

політично заради того, щоб уникнути потенційних претензій вірменських «базилевсів» на всю територію Персії [7]⁵.

Склалася закономірна для пізньоантичного світу цивілізаційно-історична ситуація. Санкціонований римським імператором Діоклетіаном «базилевс Великої Вірменії» Тиридат III презентував цілковито невірменський, суто парфянський, пехлевійський за стилем життя, шахський рід Аршакідів. Нормативно-правові акти вірменського двору писалися грецькою і перською. Розмовляв і думав Тиридат, носій грецького титулу «базилевс», парфянською говіркою. Сповідував Тиридат мітраїзм, був близьким до класичного зороастризму, але, мабуть, зрікся дуалістичної ортодоксії мобедів через жорстку релігійну політику Сасанідів [8]⁶.

До речі, мітраїстські інтереси об'єднували Тиридата з Діоклетіаном, хоча останній, будучи шанувальником «культу Непереможного Сонця», в період особистого диктату більше схилився до відновлення консервативної «давньоримської релігії» [9]⁷. Так чи інакше, але Тиридат мав парфянське походження, римське підданство, мітраїстський світогляд. Він – унікальний приклад пізньоантичного лімесно-фронтального політичного діяча.

Нісібіський мирний договір 298 року відновив усі права Тиридата, раніше втрачені де-факто в ході війни з персами [10, Petrus Patricius, Fragment 13].

Ще напередодні війни з іранцями, 288-го р. мітраїст Тиридат видав *рескрипт про повну конфіскацію майна християн*, які оселилися у межах Вірменії, а також про обов'язковий арешт кожного «публічного» християнина. Того ж року з'явився другий, більш жорсткий *рескрипт Тиридата про негайну смертну кару кожному, хто допомагає християнам*, незалежно від мотиву подібної допомоги [8].

До 287 р. християнство сильно поширилося общинами вірменського нагір'я. Звісно, що потрапляло воно до Закавказзя зусиллями сирійсько-палестинських проповідників і впливових малоазійських купецьких громад [11].

Оскільки вірмени були уславленими на всю Римську імперію купцями, а їхньою основною діяльністю вважалася торгівля⁸, то і християнство, що швидко засвоювалося середземноморським купецтвом кризового III століття, знайшло

⁵ Адже «вірменські базилевси» презентували парфянську династію Аршакідів, а, отже, зовсім не були вірменами.

⁶ Сасаніди багато в чому намагалися наслідувати давні звичаї Ахеменідів.

⁷ Навіть прийняв доповнення до імені – «Діоклетіан Юпітер».

⁸ В окремих випадках вірмени становили фінансову конкуренцію іншим талановитим торговцям – євреям.

у Вірменії благодатний ґрунт. Першим поставити християн поза законом спробував якраз сонцепоклонник Тиридат.

Втім, у фундаменті *обох рескриптів 288 р.* лежали, на думку вірменських хроністів, особисті інтереси та образи базилевса. По-перше, ще коли Тиридат був дитиною, всю його сім'ю жорстоко вбили перські розвідники під командуванням офіцера Анака. Наказ про знищення вірменської молодшої лінії Аршакідів⁹ видав тоді особисто сасанідський шахіншах Шапур Перший (роки правління: 240-271). Старший офіцер Анак «втерся» в довіру вірменських Аршакідів, організувавши їхню поголовну ліквідацію. В тій жорстокій різанині вижив лише майбутній базилевс Тиридат III, який вважав помсту Династії Сасанідів метою всього подальшого життя [12, р. 78].

Вбивці вірменських Аршакідів, хоча і впералися із завданням Шапура, але були перебиті вірменськими солдатами. Так само випадково, як врятувався молодший син вірменського правителя Хосрова (*майбутній Тиридат III*), годувальниця-християнка встигла врятувати від відплатної розправи ще й молодшого сина сасанідського офіцера Анака. Забравши того хлопчика до Кесарії Каппадокійської, *годувальниця охрестила сина Анака ім'ям Григорій* [13].

Від раннього віку Григорій вів принципово християнський спосіб життя, прислужував у церковних справах ортодоксальній кесарійській громаді. Знаючи про своє походження та про вбивство колишнього великовірменського правителя своїм батьком, Григорій вирішив спеціально влаштуватися на службу до юного спадкоємця вірменського трону Тиридата. Так Григорій потрапив спочатку в склад християнської громади столичного Риму, де пройшов відбір до імпровізованого «двору» Тиридата. Коли в 287 р. Тиридат III Аршакід отримав клієнтський статус від домінуса Діоклетіана [14, р. 18], то повернення Тиридата до «Великої Вірменії» обставлялося пишними тріумфами, ігрищами і богослужіннями зороастрійсько-мітраїстського типу. В одному з таких «богослужінь» чиновник Григорій якраз і відмовився брати участь, відкрито визнавши свою приналежність до християнства. Крім приховування ревного християнства, слідство додатково встановило обставини генеалогії Григорія... Розгніваний Тиридат засудив Григорія до довічного ув'язнення в колодязі Артаксата. На дні замкової криниці Григорій зумів прожити цілих 13 років!

Хоча Нісібіський мирний договір 298 р. серйозно зміцнив політичне становище Тиридата, але на початку 300 р. згадується «сильний душевний розлад», що охопив великовірменського базилевса. Йшлося про тривалий психотичний

⁹ Як потенційних суперників у боротьбі за престол Ірану.

стан. Можливо, Тиридат III сам ініціював звільнення Григорія – свого колишнього чиновника та сина батькового вбивці. Вірменська агіографія стверджує: після старанних молитов Григорія за здоров'я Тиридата, базилевс не лише швидко одужав, але і негайно прийняв таїнство хрещення [11; 13].

Отже, на початку 301 р. Тиридат III Аршакід видав *рескрипт про визнання християнства єдиною офіційною релігією Великої Вірменії*. Створювався прецедент: незважаючи на тотальне поширення християнства всією Римською імперією, вірменські провінції, що паралельно були під номінальним управлінням Тиридата, на рівні локального законодавства оголошували християнство провідною релігією¹⁰. Окремим рескриптом Тиридат заборонив сповідання будь-яких інших дохристиянських культів. Почалася руйнація зороастрійських, мітраїстських центрів, облаштування на їхніх місцях християнських споруд (церков і монастирів) [8; 11; 13].

Питання догматики та еклезиології після 301 р. не були для Тиридата справді важливими. За основу вірменського «офіційного християнства» покладалася синтез учень каппадокійських і римських еклезій, осмислених персонально Григорієм. Так, бл. 302 р. «старець» Григорій пройшов обряд єпископського висвячення в Кесарії. Кесарійський єпископ Леонтій, шляхом апостольського передання, оголосив Григорія «єпископом Вірменії». Таким чином, почалася еволюція посади вірменського християнського першосвященника, що трансформувалася, згідно з прийнятим на Близькому Сході грецьким «койне», в титул «католикос вірмен» [11]¹¹.

Католикоси правлять Вірменською церквою і донині. При цьому, резиденція католикосів знаходиться в монастирській обителі, заснованій самим «старцем» Григорієм (мова про знаменитий Ечміадзинський монастир).

Григорій Просвітитель залишався єпископом з 302 по 326 рр., активно підтримував римського імператора-євангелізатора Константина Великого (роки правління: 306-337), брав участь у різних заходах періоду надання християнству офіційного характеру (Сардикійський Едикт 311 р. і Міланський Едикт 313 р.). Що характерно, подальші єпископи Вірменії обиралися саме з роду Григоридів. Не менш прикметним видається і те, що рідний батько Григорія Анак, і, відповідно, *весь рід першого католикоса походив із ірано-парфянського дворянства*. Отже, затвердженням християнства у Вірменії займався єпископ, який говорив грецькою мовою, був персом

по крові і до того ж здобув класичну римську освіту за фахом «риторики» [2; 4; 7; 11].

Приклади прийняття християнства Тиридатом у Вірменській базилей (301 р.) та започаткування католикосату Григорія (302-326 рр.) яскраво характеризують етнокультурний динамізм, соціально-культурну і навіть політичну мобільність, властиві Римській імперії часів публічно-правового режиму «домінату» [15].

Особиста історія взаємин Тиридата III Аршакіда і *першого католикоса вірмен* Григорія Просвітителя¹², звичайно, заслуговує на особливе історичне і, можливо, літературно-художнє осмислення [11; 13]. Однак, вказана історія задекларувала імператору-домінусу Діоклетіану і всій бюрократичній структурі римської тетрархії важливий формально-юридичний факт – *офіційне прийняття християнства правителем окремо взятої, стратегічно важливої клієнтської території Імператорського Риму*. Отже, з початку 301 року християнство вже було офіційним віросповіданням частини імперії¹³!

Описані *рескрипти Тиридата III Аршакіда* (301 р.) виявилися важливим кроком на шляху до намагання Діоклетіана обмежити і навіть заборонити сповідання християнства. Підпорядкована римській владі, Велика Вірменія продемонструвала Діоклетіану сенс і політичне значення Християнської Віри, оскільки сприяти поверненню зороастризму чи мітраїзму в межах вірменського нагір'я, для самих римлян автоматично означало сприяти наростанню сасанідсько-іранського впливу [7].

Так чи інакше, впродовж 301-303 років, християнство повністю поглинуло Велику Вірменію, швидко витіснивши як давньогрецькі, так і давньоримські культури¹⁴. Такий досвід стрімкої християнізації, із яким август Діоклетіан нічого уже не міг вдіяти в межах Великої Вірменії, імператорська канцелярія спробувала випередити серед інших східних провінцій. Співправителі Максиміан, Галерій і Констанцій Хлор тоді підтримали антихристиянські ініціативи Діоклетіана. Як наслідок, сукупність юридичних кроків Діоклетіана проти християнізації називаються в традиційній історіографії «Великим гонінням». Я цілковито переконаний, що ці «гоніння» спричинила передусім *фронтирна юридична колізія «Великовірменської базилей»*. Відповідно, християнізація самої Римської імперії була де-юре започаткована нормативно-правовим актом вірменського клієнтського правителя (301 рік).

¹² Оригінальне написання грецькою: Γρηγόριος Φωστήρ.

¹⁰ Подібних прецедентів у римському публічному праві на той момент ще не було.

¹¹ Тобто «вселенський єпископ вірмен».

¹³ Тобто за 10 років до набуття чинності Сардикійського Едикту імператора Галерія (311) чи Міланського Едикту імператора Константина і Ліцинія (313).

¹⁴ Навіть серед самих еллінсько-латинських колоністів.

Література

1. Bird H. W. *Eutropius: Breviarium*, translated with an introduction and commentary. Translated texts for historians 14. Liverpool: Liverpool University Press, 1993. LVII+186 pp.
2. Fergus Millar. *The Roman near East 31 B.C. – A.D. 337*. London: Harvard University Press, 1993. XXIX+587 pp.
3. Maškin N. A. *Istorija starog Rima*. 9-o izd. Beograd: Naučna, 2002. 590 s.
4. Dignas Beate, Winter Engelbert. *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and Rivals*. Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2007. XVI+347 pp.
5. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363. A Documentary History*. Ed. by Michael H. Dodgeon, Samuel N. C. Lieu. London-New York: Routledge, 1994. XXIII+430 pp.
6. Daryaee Touraj. *Memory and History: The Construction of the Past in Late Antique Persia. Name-ye Iran-e Bastan: The International Journal of Ancient Iranian Studies*. 2001. Vol. 1, No. 2. Pp. 1-14.
7. Canepa, Matthew P. *The Iranian Expanse: Transforming Royal Identity Through Architecture, Landscape, and the Built Environment, 550 BCE – 642 CE*. Oakland: University of California Press, 2020. 512 pp.
8. Russell James R. *Zoroastrianism in Armenia*. Cambridge: Harvard University Press, 1987. 600 pp.
9. Rees Roger. *Diocletian and the Tetrarchy*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004. XVI+219 pp.
10. Banchich Thomas M. *The Lost History of Peter the Patrician: An Account of Rome's Imperial Past from the Age of Justinian*. London-New York: Routledge, 2015. XII+185 pp.
11. Toumanoff Cyril. *Studies in Christian Caucasian History*. Washington D.C.: Georgetown University Press, 1963. 601 pp.
12. *Southern Patricia. The Roman Empire from Severus to Constantine*. London: Routledge, 2001. XVI+501 pp.
13. Toumanoff Cyril. *The Third-Century Armenian Arsacids: A Chronological and Genealogical Commentary. Revue des études arméniennes*. 1969. Vol. 6. Pp. 233-281.
14. Barnes Timothy D. *Constantine and Eusebius*. Cambridge MA: Harvard University Press, 1981. VIII+458 pp.
15. Waldron Byron. *Dynastic Politics in the Age of Diocletian (AD 284-311)*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022. XXII+274 pp.

Анотація

Мельник В. М. «Великовірменська базилея»: клієнтська політія Римського Закавказзя та елементи її правової суб'єктності за режиму доміну (298-330 pp.). – Стаття.

Стаття присвячена маловідомим аспектам історії правової суб'єктності Царства Великої Вірменії у період правління римського імператора Діоклетіана (284-305). *По-перше*, автор звертає увагу на коректну форму назви Великої Вірменії у період римсько-іранських війн. Тоді Велика Вірменія титулувалася «базилеєю». Її правителі вважали себе «базилевсами», застосовуючи елліністичний термін для позначення системи власних політичних повноважень. У центрі уваги авторського викладу перебуває постать вірменського «царя» Тиридата III Аршакіда (287-330). Впродовж свого тривалого володарювання Тиридат III пережив декілька потужних римсько-іранських кон-

фліктів. За його правління римськими імператорами встигли побувати Діоклетіан (284-305) і Константин Великий (306-337). Саме в часи Тиридата III відбулася офіційна християнізація Римської імперії. *По-друге*, на той момент «Царство Великої Вірменії» входило до складу імперських римських провінцій. Відповідно римсько-іранського перемир'я (286 рік) і Нісібського мирного договору (298 рік), Велика Вірменія не визнавалася самостійною державою. Вона використовувалася ненавчезна розмінна монета в дипломатії Римської імперії та Сасанідського Ірану. З позиції міжнародно-правових актів, «Царство Великої Вірменії» належало до адміністративних структур провінцій Першої та Другої Римських Вірменій. Однак, враховуючи федеративний характер державного устрою за часів політичного режиму доміну, Велика Вірменія послуговувалася паралельними формами самоврядування. Її лідер мав власне військо, монетний двір, а також проводив самостійну релігійну політику. *По-третє*, Сасанідський Іран у 224-651 pp. успадкував архаїчну політику Династії Ахеменідів. Сенс цієї політики полягав у намаганні зосередити під перським володарюванням усі землі поміж Індійським океаном і Середземним морем. Династія Сасанідів безперервно декларувала претензії на право володіти Вірменією та, відповідно, призначати її очільників. Для самого Ірану небезпека «вірменської проблеми» була прихована ще й у парфянському походженні Тиридата III. Останній репрезентував парфянську династію Аршакідів, що правила Персією до її захоплення Сасанідами.

Ключові слова: міжнародна правова суб'єктність, клієнтська політія, Римська імперія, Сасанідський Іраншахр, Велика Вірменія, базилея, католикос.

Summary

Melnyk V. M. "Greater Armenia Basileia": The Client Polity of the Roman South Caucasus and Elements of its Legal Entity During the Regime of The Dominate (298-330 AD). – Article.

The article is devoted to little-known aspects of the history of the legal entity (personality) of the Kingdom of Greater Armenia during the reign of the Roman emperor Diocletian (284-305 AD). *Firstly*, the author draws attention to the correct form of the name of Greater Armenia (*Armenia Maior*) in the time of the Roman-Iranian wars. At that period, Greater Armenia was known politically as "Basileia". Its rulers considered themselves "Basileuses" (a Hellenistic term for their system of political authority). The focus of the author's presentation is on the figure of the Armenian "king" Tiridates the Great Arsacid (287-330 AD). During his long reign, Tiridates III Arsacid experienced several powerful Roman-Iranian conflicts. Also, the Roman emperors Diocletian (284-305 AD) and Constantine the Great (306-337 AD) managed some important administrative reforms. In Tiridates III epochas the official Christianization of the Roman Empire took place. *Secondly*, at that time the "Kingdom of Greater Armenia" was part of the imperial Roman provinces. According to the Roman-Iranian truce (286 AD) and the Treaty of Nisibis (298 AD), Greater Armenia (*Armenia Maior*) was not recognized as an independent state. It was used as a bargaining chip in the diplomacy between the Roman Empire and Sasanian Iran. From the standpoint of international legal acts, the "Kingdom of Greater Armenia" belonged to the administrative structures of the provinces of the First and Second Roman Armenia's. However, considering the federal nature of the state system during the political regime of the Dominate,

Greater Armenia used parallel forms of self-government. Its leader had his army, and mint, and also conducted an independent religious policy. *Thirdly*, Sasanian Iran in 224-651 AD inherited the archaic politics of the Achaemenid Dynasty. The meaning of this policy was an effort to concentrate under Persian rule all the lands between the Indian Ocean and the Mediterranean Sea. The Sasanian dynasty continuously declared claims to the right to own Armenia and, accordingly, to appoint

its leaders. For Iran itself, the danger of the “Armenian problem” was hidden even in the *Parthian origin of Tiridates III*. It is important that Tiridates represented the Parthian Arsacid dynasty that ruled Persia before its capture by the Sasanians.

Key words: international legal entity (personality), Client Polity, Roman Empire, Sasanian Eranshahr, Armenia Maior, Basileia (Βασιλεία), Armenian Catholicosate.